

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verlagen

Le processus psychanalytique; 64e Congrès des psychanalystes de langue française, te Milaan, van 20 tot 23 mei 2004

Marc Hebbrecht

Het lange weekend van hemelvaart is een ideale tijd om een congres bij te wonen; onze patiënten beleven het als een gewone onderbreking en met kinderen die voor examens staan, kan je ook niet weg. Het wisselvallige weer, de ingepakte dom en een gesloten Scala motiveerden me bovendien om op het congres te blijven. De congressen van de Franstalige analytici bieden het voordeel dat je de teksten van de belangrijkste sprekers op voorhand krijgt toegestuurd als een afzonderlijke editie van het *Bulletin de la Société Psychanalytique de Paris*. De bedoeling is vooral een denkproces op gang te brengen door het vooraf laten lezen en bediscussieren van de teksten. Op het congres intervenueerden alleen de grote tenoren en aan het eind mochten de kleinere goden spreken. Vooral André Green en Antonino Ferro kregen uitgebreid de tijd voor hun commentaren. Toch stoorde het me niet; ze hebben immers belangrijke dingen te zeggen. De nadruk lag op plenaire lezingen, gevolgd door discussies vanuit een grote zaal; ik miste de interacties in kleine groepen. Op dat gebied zijn de conferenties van de Europese Psychoanalytische Federatie een beter voorbeeld. Op zaterdag vonden workshops plaats: de interessantse handelden over de metapsychologie van de borderline (met Botella en Barale) en over het beëindigen van de kuur (o.l.v. Quinodoz), ook weer grote groepen met minstens honderdvijftig deelnemers. De lezing van Petrella (*Procéder en psychanalyse: Images, modèles et mythes du processus*) die aan het einde stond was als inleiding beter op haar plaats geweest. Petrella besprak de etymologi-

sche oorsprong van het woord: 'proces' komt van 'procedere', een woord samengesteld uit 'pro' (naar voren, vooruit) en 'cedere', wat een dubbele betekenis heeft: gaan, stappen, vooruitgaan, maar ook zich terugtrekken, terugwijken. Het psychoanalytische proces is een opeenvolging van gebeurtenissen en fenomenen die met elkaar verbonden zijn en in de tijd voortbewegen (een beweging die over jaren verloopt) op een min of meer progressieve wijze. Maar soms is er stilstand, regressie, herhaling of doorwerken. In een proces verwijst elk fenomeen naar andere fenomenen die eraan voorafgaan, erop volgen of zich gelijktijdig afspeelen. In het proces is er altijd iets dat zich handhaaft en terzelfdertijd wijzigt. Het proces is tevens een intersubjectief gebeuren: er is de beleving van de patiënt, van de analyticus en van het analytische koppel. Wanneer we spreken over het proces willen we zeggen dat het discours van de patiënt zich opent in verschillende mogelijke richtingen. Het is een opening naar het onbekende, naar datgene wat nog niet gedacht is, naar het onvoorspelbare. Tijdens het congres heb ik vele metaforen gehoord die bruikbaar zijn om het psychoanalytische proces plastisch uit te beelden: de reis, een archeologische opgraving, een schaakspel, een spiraal, een helix, de rode draad in het labyrint, een zoektocht (zoals naar de bronnen van de Nijl), een afdaling in de onderwereld, de embryonale ontwikkeling, met zijn tweeën rondobberen op zee, een treinreis waarbij de analysant het voorbijschuivende landschap beschrijft terwijl de andere passagier, de analyticus, luistert.

In Bokanowski's bijdrage *Souffrance, destructivité, processus* werd vooral getheoretiseerd over die klinische situaties waarin het analytische proces stagneert, zich omkeert of zich eindeloos voortzet. In sommige analytische processen is de illusie van lineariteit en continuïteit verbroken. Bokanowski introduceert de noties

van 'contra-proces' en 'anti-proces' (te verbinden met het concept-K van Bion) als bewegingen die te maken hebben met angst voor verandering, haat en agressiviteit – contra-proces – en andere mechanismen die geworteld zijn in de doodsdrijf zoals lediging, immobilisering en sterilisering – anti-proces. Wie een analyse ondergaat, onderwerpt zich in principe aan transformatieprocessen die het psychisch lijden niet wegnemen maar wel matigen en wijzigen in intensiteit, in kwaliteit en in modaliteit. Bokanowski benadrukte dat achter elke neurotische overdracht ook diepere traumatische zones verborgen liggen. In de loop van de analyse zal men zicht krijgen op het innerlijke geweld en de angsten voor verbrokkeling, annihilatie en identiteitsverlies. De erg theoretische bijdrage werd geïllustreerd met het voorbeeld van iemand die vooral verveling wekte en aan het begin van de analyse droomde over een vliegtuig dat bij het opstijgen niet van de grond geraakte. De verveling van de analyticus is een tegenoverdrachtelijke verdediging tegen de angst van de patiënt voor de passief-feminiene positie en de afhankelijkheid. Bij de patiënt immobiliseren de narcistische weerstanden het analytische proces. Bokanowski, die het werk van Ferenczi goed kent, besprak het mechanisme van de 'auto-narcistische splitsing' waarbij een overaangepast, hypermatuur deel bestaat naast een infantiel deel, dat gelooft in de eigen almacht maar zich in relaties bedreigd voelt. De auto-narcistische splitsing is een mechanisme van zelfgenezing waarbij één deel van de persoon het andere kwetsbare deel beschermt en verzorgt. In de discussie na deze bijdrage beklemtoonde Green dat pijn en lijden niet de motor zijn van het proces, wel Eros. Vooral de procesmatige veranderingen op langere termijn zijn veel moeilijker te beschrijven dan de bewegingen tijdens één sessie of gedurende één week. Voor Bokanowski was het zichtbaar pijnlijk toen Green de Italiaanse bijdragen met veel verve prees en hem negeerde en zelfs een gebrekkige eruditie aanwreef (Bokanowski had slechts één artikel van Green vermeld, terwijl de anderen het werk van Green blijkbaar grondiger hadden gelezen ... wat is het narcisme van de grote god toch kwetsbaar!).

De bijdrage van Canestri, die in de geschreven versie velen had afgeschrikt vanwege de theoretische en filosofische inslag, stak qua inhoud ver boven het niveau van de anderen uit. Canestri wijst vooral op de intersubjectieve aard van het psychoanalytische proces; niet alleen de patiënt maakt een evolutie door, ook de analyticus participeert aan het gebeuren en beweegt mee. Maar de beschrijving van het proces in termen van een intersubjectief gebeuren veronderstelt een duidelijke definitie van de term 'subject', die we nog steeds missen. Het procesconcept is volgens Canestri een postulaat, dat wil zeggen een gegeven dat theoretisch onbewijsbaar is, maar noodzakelijk moet worden aanvaard om bepaalde feiten te kunnen begrijpen. Volgens hem is het psychoanalytische proces niet zozeer een beweging in de richting van een doel of een finale toestand maar moet het veeleer gezien worden als een evolueren vanuit een begintoestand. Canestri beschouwt de visie van Meltzer, die het psychoanalytische proces beschrijft als iets lineairs waarbij fasen doorlopen worden, als te simplistisch. Men dient oog te hebben voor niet-lineaire ontwikkelingen zoals afbraak, destructurering, gevolgd door reorganisatie (zoals bij verteringsprocessen), maar ook voor oscillerende bewegingen. Hij bracht 'het analytische veld' van de Barangers in herinnering, een concept dat in het werk van Ferro veel aandacht krijgt. Canestri laat zich onder andere door de inzichten uit de moderne kwantummechanica inspireren. Hij verbindt het psychoanalytische proces met andere concepten, zoals transformatie, verandering, genezing, en met de impliciete theorieën van de analyticus. Dit laatste thema komt overigens regelmatig aan bod op de conferenties van de European Federation of Psychoanalysis en lijkt me een belangrijk nieuw spoor voor de ontwikkeling van de psychoanalyse.

Tot slot belichtte Green enkele aspecten van het doel van het analytische proces, die door Canestri in de schaduw waren gezet. Het uiteindelijke doel van de analyse is de ontdekking van de ander, van de mogelijkheid lief te hebben en van het herwinnen van het vermogen te rouwen. Maar ook het verwerven van kennis over de eigen kenvermogens.

Vergeleken met de twee vorige Franse congressen was dit laatste volgens mij het best geslaagd. Ondanks de oproep van mevrouw Godfrind, kwamen de Italianen in de discussie te weinig aan bod; de Parizenaars kunnen het maar niet laten om alle aandacht naar zich toe te trekken. De interventies van onze Belgische collega's, zoals Dispaux, Rojas en Hirsch werden wel zeer geapprecieerd. Ik heb geen Nederlandse collega's gezien. Volgend jaar zal het congres in Parijs zijn, in dezelfde periode, maar het thema is me nog niet bekend.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.

Narcissus is near us Studiedag 'Grootse patiënten, kleine therapeuten. Narcisme en psychotherapie', 4 juni 2004

Guy Verbruggen

Bijna alles verwijst naar narcisme, mijmerde ik in de file op weg naar deze studiedag van de VVPT. De meeste auto's groot en leeg, met enkel een bestuurder, aanschuivend om op ongeveer dezelfde plaats te geraken.

Chauffeurs die de file trotseren om wat komen gaat ('Later als ik groot zal zijn'). Voor de één is de auto zijn idool, voor de ander een onderdeel of verlengstuk van zichzelf, door sommigen wordt hij 'getuned' tot een spiegelpaleis of uithangbord.

Mark Kinet gaf ons met enige vertraging – ook hij zat vast in het verkeer – een panoramische inleiding op het narcisme in al zijn geledingen. Hij benadrukte het onderscheid tussen narcisme als algemeen menselijk verschijnsel en als psychopathologisch fenomeen en onderscheidde vijf posities binnen het narcisme: primair narcisme en de narcistische fusie (Freud, Kohut en Mahler); narcisme als primaire interne objectrelatie (Klein, Rosenfeld en Kernberg); narcisme als een primaire affectieve band (Bowlby en Balint); de wederkerigheid van het narcisme (Winnicott); imaginaire miskenning van het tekort (Lacan). Deze pittige inleiding, degelijk en doordacht,

volgens mij een accurate 'warming up' voor deze dag, was voor sommigen wat te zware kost: 'Te veel en te vlug, een goochelen met auteurs en begrippen', zo hoorde ik van sommigen in de wandelgangen.

Jan Cambien gaf als eerste spreker een sprankelende lezing en baseerde zijn tekst op een 'objet trouvé', een letter-kunstwerk van Narcisse (!) Tordoir, bestaande uit vier stellingen en getiteld *Personnages*. Cambien onderscheidt vier vormen van narcisme in elk van ons en stelt ze voor als vier personages, met een knipoog naar Tordoir:

Een personage gevangen in illusies (Personnage pensant la plus grande illusion). De onneembare vesting van egocentrisme, met ongevoeligheid, respectloosheid en gebrek aan zelfkennis, met zelfoverschatting en meer schijn dan zijn. Freud ziet dit personage anno 1914 vooral in de meedogenloos mooie vrouw en verklaart als klap op de vuurpijl 'dat tendentieuze verklaring hem vreemd zijn'.

Een personage dat in de val loopt (Personnage éant le piège du moi). Narcissus als een personage dat in de valstrik verzeilt van het Ik, evoqueert vooral de visie van Lacan rond het spiegelstadium als structureel scharniermoment: Ik is een ander, iets buiten zichzelf, een fictie, iets imaginairs.

Hier krijgt het narcisme naast een aliënerend element ook een wezenlijk positieve waardering, die we nog veel meer terugvinden bij Kohut, voor wie narcisme geen te ontgroeien positie is, maar een gezond iets dat zich levenslang mag en moet ontplooiën parallel aan de objectliefde. Narcistisch ondersteunen door de ouders gebeurt in onze cultuur soms te veel, maar vaak veel te weinig, zo meent Kohut. *Een personage dat zijn laatste zucht slaakt (Personnage soufflant son dernier soupir)*. Cambien beschouwt hier narcisme als de erf- en aartsvijand van de psychoanalyse als therapeutisch instituut. De analyticus moet per definitie ten dienste staan van de analysant en niet van zichzelf. De belangrijkste doelstelling van leertherapie noemt Cambien 'het narcisme van de toekomstige analyticus uitschakelen'. Hij zegt dit met het nodige cynisme; geen enkel narcisme 'laat zijn laatste zucht' bij welke kandidaat dan ook. Cambien pleit nog eens voor het onder-

kennen van de patiënt in elk van ons. Wij zijn tenslotte toch geen ‘perinde ad sic cadaver’ (zichzelf geheel verloothenende) jezuïten of extremisten?

Een personnage dat naar de stilte luistert (Personnage écoutant le silence). De narcist die een ooverdovende schreeuw produceert als antwoord op de stilte, als protest tegen de zinloosheid van het bestaan. Bion spreekt van essentieel narcisme: er wordt een god geschapen of een substitueert dat betekenis garandeert, opdat het individu zou kunnen (over)leven. Zichzelf overschattende uitdrukkingen en fantasieën zijn noodzakelijke pogingen om zin te brengen in een absurde wereld. Cambien stelt ook als doel van analyse iets durven betekenen, een ziel in de wereld plaatsen, ‘een narcist worden’ en relativerend daarmee nog eens duchtig de kijk van sommige narcismebestrijders.

Marc Hebbrecht wist zeer goed theorie en praktijk te koppelen. Hij gaf ons een aantal gedachten en voorbeelden uit zijn patiëntenbestand, meteen ook het diagnostisch etiket ‘narcisme’ relativerend. Waar ligt de grens tussen pathologisch en normaal narcisme? Komen psychotherapeuten zélf niet vaak tot hun beroepskeuze vanuit een narcistische behoefte?

Hebbrecht gaf ook enkele therapeutische raadgevingen vanuit zijn studie van Kohut. Niet de symptomen leiden tot de diagnose, wel de overdrachtspatronen die in de loop van de therapie zichtbaar worden. Hij liet zien hoe we ons vaak slaaf voelen van de spiegelende of idealiserende overdrachtseisen van de patiënt. We moeten ‘verdragen’, de patiënt ruimte en tijd geven om zijn overdracht tot stand te laten komen en niet te vlug duiden. Hebbrecht vergelijkt ons werk met dat van de hofnar, die de koning vrolijk moet maken en die hem op de juiste toon op het gepaste moment, voorzichtig en behoedzaam de waarheid zegt.

Het verloop van een door Hebbrecht geschetste therapie deed mij denken aan Béla Grunberger (1971), die stelt dat vele analyses beginnen met een fase van narcistisch plezier beleven aan de analytische situatie. Hij noemt dit ‘la condition même de l’installation solide de celle-ci et de la réussite de la cure’ (p. 64). De analyticus gaat optimaal frustreren om de analysant stilaan te

laten glijden van een ‘satisfaction aconflictuelle’ naar een rijpere, oedipale objectrelatie. Na de lunch bracht Saskia Peters ons een uitvoerig klinisch verhaal van een adolescente met ernstige narcistische problematiek. Na een zware beginfase waarin patiënte halsstarrig blijft zwijgen, levenloos en dood, waarin er nauwelijks sprake is van contact, enkel van zich terugtrekken voor de pijnlijke achtervolger – ‘Laat mij met rust’, ‘Ik zeg toch niks’ – komt er stilaan leven in deze patiënte. Geleidelijk aan engageert zij zich voor een psychoanalyse van vijf keer per week. Peters thematiseerde haar casus vanuit het ‘dead mother complex’ van André Green, de constructie van een interne depressieve, dode moeder die alle betekenis doet verliezen, wat leidt tot haat en het onvermogen plezier te ervaren. De stiltes zijn een herhaling van de relatie met de depressieve moeder, die de analytica opvangt door levend en vitaal te blijven, zonder haar neutraliteit te verliezen. Stilaan gaat de patiënte zich wat meer toevertrouwen, maar tegelijkertijd laat zij razernij en haat over de therapeute komen, die veel moet verdragen en containen. Stilaan kan en durft patiënte haar moeder openlijker te haten, bevriesmomenten worden minder.

Een levendig en hartelijk verslag van een analyse dat nog eens illustreert hoe het begin van een therapie vaak het beste vergt van een therapeut. ‘Begin’ is dan wel een ruim begrip: bij Saskia Peters ging het toch om enkele jaren voor de therapie echt op gang kwam. Ging het hier wel om een specifiek narcistische problematiek? Mij viel in Peters’ casus veel meer de depressieve, sadistische en abandonistische thematiek op.

Erik Ceysens bracht in de laatste lezing beschouwingen rond de cultuur van het narcisme. Zijn maatschappelijke beschouwingen gingen over de devaluatie van autoriteit, de blootstelling aan seksualiteit, de tanende invloed van godsdienst, de oedipale permissiviteit en de identificatie via films en games met bovenmenselijke figuren. Dit alles leidt volgens hem tot omnipotentie en uitsluiting van de ander, tot geen tekorten aanvaarden. In de narcistische cultuur ziet men de ander als deel van zichzelf, de ander bestaat niet echt. Als

voorwaarden voor symbolisatie noemt Ceysens enerzijds de psychische kwaliteit van de moeder-kindrelatie, een ondersteunende vertrouwensrelatie met een zekere afstand, anderzijds een begrenzend vader, die verschil en educatie inbrengt, geen seductie. Ceysens spreekt in een wollige schrijftaal en dat valt sommige toehoorders op het einde van deze dag merkkelijk zwaar.

Ik vond dit allemaal nogal open (spiegel)deuren intrappen. Geef mij toch maar de meer klinisch geïnspireerde beschouwingen van de eerdere sprekers op deze dag.

De studiedag werd afgesloten met de gebruikelijke forumdiscussie, gemodereerd door Martine Sucaet. Er kwam dadelijk wat op gang, de grootse groep aanwezigen – tweehonderdtien bij het begin – was ondertussen aanzienlijk kleiner geworden, maar de *die hards* bleven present. Cluckers vroeg zich af ‘hoe om te gaan met lange, zware stiltes?’ Hebbrecht benadrukte dat stilte niet remmend mag zijn, dat er rêverie moet kunnen optreden, maar dat tegelijkertijd de diepste kern van onszelf zwijgt. Binnen de vrije associatie heeft ieder ook het recht dingen niet te zeggen. Kinet stelde dat we in de psychiatrische kliniek vaak ook het verlangen van de analyticus nodig hebben om iets op gang te (kunnen) brengen; we moeten tenslotte mensen behandelen die zich aselekt aandienen.

Hebbrecht en Moysen geven het belang aan van ‘patiënten graag te zien’, maar ook van intervisiegroepen, supervisie, een eigen analyse, de nodige rust en vakantie om de draagkracht zo goed mogelijk te maken. Frustratietolerantie is toch een begrip dat bij behandeling van narcisme eminent opduikt. Verdragen dat we zowel geïdealiseerd als verguisd worden, daartoe mogen we ons eigen narcisme niet te veel de leiding laten in ons bestaan.

Al met al is het zeker een geslaagde klinische studiedag. Nog even een Chardonnay en een praatje op de receptie en we moeten andermaal naar de file, in eenzame ontmoeting. Iedereen rijdt weer tegelijkertijd langs dezelfde wegen hetzelfde weekend tegemoet, om zijn draagkracht wat op peil te houden of bij te spijkeren. Laat ons toch maar even fantaseren dat we helemaal alleen op de weg zijn en dat dit weekend ‘alles’ goed wordt, zodat we maandag herboren de week kunnen beginnen.

Literatuur

Grunberger, B. (1971). *Le Narcissisme. Essai de psychanalyse*. Parijs: Petite Bibliothèque Payot.

G. Verbruggen is psychoanalytisch psychotherapeut binnen de Limburgse driehoek Hasselt, Tongeren en Sint Truiden.